

مآخذ ابیات و عبارات عربی مقامات حمیدی (بخش اوّل)

سیّد مرتضیٰ حسینی*

استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بیرجند

عباس گنجعلی**

استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزواری

(تاریخ دریافت: ۹۲/۰۲/۰۳، تاریخ تصویب: ۹۲/۰۸/۱۵)

چکیده

مقامات حمیدی نوشته‌ی قاضی حمیدالدین ابوبکر محمد بن عمر بن علی بلخی، از شاه‌کارهای متون نثر فارسی است که با اسلوب مقامات عربی بدیع‌الزمان همدانی و ابوالقاسم حریری معارضه می‌نماید. این اثر که به سبک نثرهای مصنوع فارسی قرن ششم نگاشته شده، در بردارنده‌ی شمار زیادی اشعار و عبارات زیبا و لطیف عربی است که تاکنون تحقیقی جامع درباره‌ی آن‌ها صورت نگرفته است. در این جستار نگارنده با بضاعت مزجات خود به پژوهش درباره‌ی ابیات و عبارات عربی مقامات حمیدی پرداخته، کوشیده است در حدّ امکان به تعیین منابع و مستندات آن‌ها بپردازد.

کلید واژه‌ها: مقامات حمیدی، قاضی حمیدالدین بلخی، ابیات و عبارات عربی، مآخذ و گویندگان.

---

*. E-mail: morteza_hosseini2004@yahoo.com

** E-mail: abbasganjali@yahoo.com

مقدمه

مقامات حمیدی، کتابی است به زبان فارسی نوشته‌ی قاضی حمیدالدین بلخی (ف ۵۵۹ هـ ق) که به تقلید از مقامات عربی بدیع‌الزمان همدانی (ف ۳۹۸ هـ ق) و ابوالقاسم حریری (ف ۵۱۶ هـ ق) پدید آمده، از یک مقدمه، ۲۳ مقامه و یک خاتمه تشکیل شده است.

«کلمه‌ی مقامه به فتح اول یا مقامه به ضم اول از ریشه‌ی (قام یقوم قوماً و قومه و قیاماً و قامه)، اصلاً یک لغت عربی است با چندین معنا، که پس از تغییر معنا در ادوار مختلف ادبی و اجتماعی، سرانجام در قرن چهارم هجری برای فن خاصی از نثر عربی مصطلح شده و مشهور گردیده است» (ابراهیمی حریری، ۱۳۴۱: ۳). مقامه به طور کلی از انواع داستان‌های کهن است که با نثر مصنوع آمیخته با شعر در مورد یک قهرمانی است که به صورت ناشناس در داستان ظاهر می‌شود و حوادثی به وجود می‌آورد و همین‌که در پایان داستان شناخته می‌شود، ناپدید می‌گردد تا آن‌که دوباره در هیبتی دیگر، در مقامه‌ی بعدی آشکار گردد (شمیسا، ۱۳۷۳: ۲۰۷). آهنگین بودن لغات، موسیقی عبارات، مترادف بودن کلمات، آرایش نثر با اشعار فارسی و عربی، وجود آیات و احادیث و امثال عربی و استفاده‌ی گسترده‌ی از سجع از ویژگی‌های اصلی مقامات است. در این نوع ادبی، محتوای کلام تحت تأثیر آرایه‌های لفظی و معنوی قرار می‌گیرد.

مشهورترین نمونه‌ی مقامه‌نویسی در نثر فارسی، مقامات حمیدی است که به سال ۵۵۱ هـ ق. تألیف شده است. این اثر گران‌سنگ از جمله نثرهای مصنوع و متکلف قرن ششم هجری است که از ویژگی‌های بارز آن به کار بردن اشعار و عبارات عربی در اثنای کلام است. شعرهای عربی این کتاب هم از لحاظ کمیت (۲۹۸ بیت) و هم از لحاظ کیفیت و ارزش ادبی و نیز عبارات و امثال عربی آن می‌تواند مورد توجه و عنایت باشد و بی‌گمان ضبط و مأخذیابی آن‌ها برای تصحیح تصحیفات، پی بردن به منابع نویسنده، تعیین زمان نگارش کتاب و رفع مشکلات دیگر متون ادبی، حایز اهمیت است.

مقامات حمیدی را اولین بار در سال ۱۳۶۵ ش، رضا انزابی‌نژاد با افزودن تعلیقات و پیش‌گفتاری محققانه، تصحیح و به جامعه‌ی دانشگاهی عرضه کرد. با این‌که یافتن مأخذ و گویندگان اشعار و عبارات گنجانده‌شده در یک متن منثور از الزامات تصحیح به شمار می‌رود؛ اما عنایت مصحح به تعیین تمامی مستندات، کمرنگ جلوه می‌نماید. شاید دلیل این امر، دیدگاه مصحح درباره‌ی گوینده‌ی اشعار (عربی و فارسی) کتاب است که خود به این موضوع اشاره می‌کند و می‌گوید: «[بلخی] متعمد بوده است که حتی اشعار نیز - تا آن‌جا که مقدور بوده - سروده‌ی خود او باشد و گویی این کارش را هنر قلمداد کرده است:

با مایه‌ی خود بساز و چون بی‌هنران
 سرمایه به عاریت مخواه از دگران
 حال آن‌که به قول استاد بهار، شواهد شعریه مانند آوردن امثالِ سایر است و باید بی‌شبهه از آن
 غیر باشد، ورنه هر کس تواند در هر باب از خود شعری بترشد یا مثلی بسازد و ارباب هنر و ذوق
 دانند که آوردن شواهد و امثال وقتی پسندیده و زیبا و مؤثر خواهد بود که از دیگران - خاصه از
 اساتید و بزرگان پیشین - باشد» (حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ۱۰).

از آن جایی که مصحح ارجمند با قلم روان خود ابیات و عبارات عربی کتاب را ترجمه نموده‌اند، در
 این‌جا از بیان ترجمه‌ی مجدد صرف‌نظر شده است. هدف راقم این سطور ذکر مآخذ و گویندگان آن
 دسته از متون عربی مذکور در مقامات حمیدی است که اقتباسی بودن آن‌ها از چشم مصحح فرزانه
 پوشیده مانده است. در ضمن به اختلاف منابع در ضبط کلمات و انتساب اشعار و عبارات به افراد
 متفاوت اشاره شده است.

(شماره‌ی صفحات بر اساس نسخه‌ی چاپ شده به سال ۱۳۶۵ مرکز نشر دانشگاهی تهران به
 تصحیح دکتر رضا انزایی‌نژاد در نظر گرفته شده است).

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي... عَرَّفَنَا بِالَّذِينَ النَّاسِخِ (حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ص ۱۹)

اشاره‌ای دارد به آیه‌ی ۸۵ سوره‌ی آل عمران که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾. یکی از پیام‌های برآمده از آیه این است که دین اسلام، ناسخ همه‌ی ادیان پیشین است.

و نَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا خَيْرُ عِبَادِهِ... وَ رَاكِبُ الْبُرَاقِ إِلَى الْمِعْرَاجِ السَّبَاقِ (همان: ۱۹)

اشاره دارد به بُراق، نام مرکوب پیامبر(ص) در سفر معراج. در کهن‌ترین روایات موجود از واقعه‌ی
 معراج، از مرکوب پیامبر(ص) در این سفر یاد شده است؛ گرچه در جزئیات موضوع، اختلاف بسیار
 است (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ذیل بُراق)؛ هم‌چنین اشاره دارد به معراج پیامبر(ص) که خداوند
 متعال در سوره‌های «إسراء» (آیه‌ی اول) و «نجم» (آیات ۱۳ تا ۱۸) از آن واقعه سخن به میان آورده
 است.

فَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ (همان: ۲۶)

به آیه‌ی ۶۸ سوره‌ی أعراف: ﴿أَبْلَغُكُمْ رَسُولَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ﴾ که از زبان هود (ع)
 خطاب به قوم عاد است، اشاره دارد.

فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا (همان: ۲۷)

اشاره دارد به آیه‌ی شریفه‌ی ﴿إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا﴾ (کهف/۳۰).

تَلْقَى بِكُلِّ بِلَادٍ إِنْ حَلَّتْ بِهَا أَهْلًا بِأَهْلٍ وَ جِيرَانًا بِجِيرَانٍ (۱)

(همان: ۳۲)

این بیت به همراه بیتی دیگر، در منابع گوناگون یا بدون ذکر نام شاعر آمده یا به افراد مختلفی نسبت داده شده است. برای نمونه در «دیوان المعانی» بدون ذکر نام گوینده‌ی آن، به دو گونه (با اختلاف «أنت ساکنها» به جای «إِنْ حَلَّتْ بِهَا») به شرح زیر روایت شده است:

لَا يَمْنَعُكَ خَفْضَ الْعَيْشِ فِي دَعَا تَزُوعُ نَفْسٍ إِلَى أَهْلٍ وَأَوْطَانٍ
تَلْقَى بِكُلِّ بِلَادٍ أَنْتَ سَاكِنُهَا أَهْلًا بِأَهْلٍ وَ جِيرَانًا بِجِيرَانٍ

(ابوهلال عسکری، بی تا. ب: ۱۹۲/۱ و ۱۸۶/۲)

همچنین بدون اشاره به نام سراینده، این دو بیت در این منابع ذکر شده است: «عیون الأخبار» (با اختلاف «تَزَاعُ شَوْقٍ» به جای «تَزُوعُ نَفْسٍ») (نک: ابن قتیبه، ۱۴۱۸: ۳۳۸/۱)، «شرح دیوان الحماسة» (مرزوقی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴: ۲۰۱ و ۲۰۲؛ خطیب تبریزی، بی تا: ۹۸/۱)، «زهر الأکم فی الأمثال والحکم» (یوسی، ۱۹۸۱/۱۴۰۱: ۲۱۵/۱)، «الموشی = الظرف و الطرفاء» (وشاء، ۱۹۵۳/۱۳۷۱: ۲۳۵)، «المحاسن و الأضداد» (جاحظ، ۱۴۲۳ ب: ۱۲۲)، «اللطفائف و الطرائف» (نعالبی، بی تا د: ۲۲۹)، «السحر الحلال فی الحکم و الأمثال» (فقط بیت دوم آمده) (هاشمی، بی تا: ۱۰۹)، «الحماسة المغربية» (فقط بیت دوم و با تفاوت مصراع نخست به شکل «أزاله الدهر عن أهل وأبدله» آمده) (نک: جرآوی، ۱۹۹۱: ۶۹۲)، «التذکره الحمدونیه» (ابن حمدون، ۱۴۱۷: ۱۲۱/۸)، «الأمثال المولده» (فقط بیت دوم آمده) (خوارزمی، ۱۴۲۴: ۳۴۱)، «التذکره السعديّة فی الأشعار العربیّة» (عبیدی، ۱۹۷۲/۱۳۹۱: ۳۰۱) و «تاج العروس من جواهر القاموس» (زبیدی، بی تا: ۳۱۸/۱۸ و ۲۳۹/۲۲ و ۴۰/۲۸).

شایان ذکر است دو بیت فوق، در دیوان ابراهیم بن العباس الصّولی (با اختلاف «أنت نازلها» به جای «إِنْ حَلَّتْ بِهَا» و «ذَارًا بِدَارٍ» به جای «أهلاً بِأَهْلٍ») آمده است (میمنی، ۱۹۲۷: ۱۵۱ و ۱۵۲) و در منابعی چون «روض الأخبار المنتخب من ربيع الأبرار» (ابن الخطیب قاسم، ۱۴۲۳: ۴۰۵)، «الحماسة البصریه» (ابو الحسن بصری، بی تا: ۲۲۰/۲)، «وفیات الأعیان و أبناء أبناء الزمان» (هر چند که ابن خلّکان بیان می کند که این دو بیت در دیوان مسلم بن ولید انصاری ملقب به صریح العوانی نیز وجود دارد) (نک: ابن خلّکان، ۱۹۰۰: ۴۶/۱) و «معجم الأدباء» (یاقوت حموی، ۱۹۹۳/۱۴۱۴: ۸۳/۱) ابیات مذکور به او (صّولی) نسبت داده شده است.

افزون بر این، دو بیت فوق در دیوان مسلم بن ولید انصاری ملقب به «صریح العوانی» آمده است. (نک: صریح العوانی، ۱۹۸۵: ۳۴۱) همچنین در «فوات الوفيات» (ابن شاکر، ۱۹۷۴: ۱۴۲/۴) این دو بیت به او نسبت یافته است.

همچنین محقق «دیوان علی بن الجهم» با استناد به مقاله سید مصطفی عوض الکریم با عنوان «تعليق و استدراک علی دیوان علی بن الجهم» که در مجله الأديب البيروتية (۱۹۵۳: ۵۹) چاپ شده، دو بیت مورد بحث را در تکملة دیوان او آورده است. (ابن جهم، ۱۹۸۰/۱۴۰۰: ۲۶۱)

إِذَا حَلَّتِ الْمَقَادِيرُ صَلَّتِ التَّدَابِيرُ (حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ۳۳)

از کلمات قصار امیرالمؤمنین علی (ع) است که با عبارات متعدّد قریب المعنی، از جمله: «إِذَا حَلَّتِ الْمَقَادِيرُ بَطَلَتِ التَّدَابِيرُ»، «إِذَا حَلَّتِ الْمَقَادِيرُ بَطَلَتِ التَّقَادِيرُ»، «إِذَا حَلَّ الْمَقْدُورُ بَطَلَ التَّدْبِيرُ»، «إِذَا حَلَّ بِأَحَدِكُمُ الْمَقْدُورُ بَطَلَ التَّدْبِيرُ»، «يَغْلِبُ الْمِقْدَارُ عَلَى التَّقْدِيرِ حَتَّى تَكُونَ الْأَقَةُ فِي التَّدْبِيرِ»، «الْقَدْرُ يَغْلِبُ الْحَذْرُ» و «إِذَا حَلَّ الْقَدْرُ بَطَلَ الْحَذْرُ» وارد شده است (نک: ثعالبی، بی تا الف: ۳۸؛ رشیدالدین و طواط، ۱۳۶۵: ۱۲۰ و ۱۲۱؛ ابن میثم بحرانی، بی تا: ۱۸۰؛ و طواط، ۲۰۰۸/۱۴۲۹: ۴۴۷؛ ابن عربشاه، ۲۰۰۱/۱۴۲۱: ۲۳۰؛ ری شهری، ۱۳۷۵: ۲۵۰/۳).

همچنین این سخن در «الشکوی والعتاب و ما وقع للخُلان والأصحاب» (ثعالبی، ۲۰۰۰/۱۴۲۱: ۲۱۱)، «ربیع الأبرار و نصوص الأخبار» (زمخشری، ۱۴۱۲: ۴۵۲/۳)، «محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء و البلغاء» (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۵۳۲/۱) و «روض الأخبار المنتخب من ربیع الأبرار» (ابن الخطیب قاسم، ۱۴۲۳: ۱۰۷) بدون اشاره به نام گوینده آن آمده است.

الصَّبِيُّ صَبِيٌّ وَإِنْ لَقِيَ النَّبِيَّ (همان: ۳۴)

از ضرب الأمثال است که با اختلاف اندکی در الفاظ («لو» به جای «إن») در «التمثيل والمحاضرة» (نک: ثعالبی، ۱۹۸۱/۱۴۰۱: ۲۲۰) و «ثمار القلوب فی المضاف والمنسوب» (ثعالبی، بی تا ب: ۶۷۰) آمده است.

مَنْ أَشْبَهَ أَبَاهُ فَمَا ظَلَمَ (همان: ۳۶)

ضرب المثلی است که در اکثر لغت‌نامه‌ها در ذیل مدخل‌های «ظلم» یا «شبه» وارد شده است. گویند: ظلم در اصل به معنای ناقص کردن حق و وضع شیء در غیر موضعش است؛ سپس مثل مورد بحث را به عنوان شاهد آورده‌اند؛ یعنی هر که به پدرش شبیه باشد به بیراهه نرفته است (نک:

ابن قتیبه، ۱۳۹۷: ۴۸۴/۱؛ ابن فارس، ۱۹۷۹/۱۳۹۹: ۴۶۸/۳؛ ابن سیده، ۲۰۰۰/۱۴۲۱: ۱۹۳/۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳۷۳/۱۲ و ۵۰۳/۱۳؛ زبیدی، بی تا: ۳۳/۳۳ و ۴۱۱/۳۶.

کتاب‌های امثال و ادب عربی نیز آن را به کثرت در خود جای داده‌اند (نک: ابن سلام، ۱۹۸۰/۱۴۰۰: ۲۶۰؛ جاحظ، ۱۴۲۴: ۲۱۹/۱؛ جاحظ، ۱۴۲۳ الف: ۴۲۴؛ ابن قتیبه، ۱۹۸۴/۱۴۰۵: ۵۴۱/۱؛ میرد، ۱۴۰۴: ۳۸/۳؛ ابو هلال عسکری، بی تا الف: ۲۲۵ و ۲۸/۲؛ قلقشندی، بی تا: ۲۷۲/۱۲ و ۳۹۱ و ۴۷۱ و ۱۹۳/۱۳ و ۱۹۸ و ۶۲۱/۱۵).

مثل فوق با اختلاف اندک («یشابه أبه» به جای «أشبه أباه») در عجز بیتی از رجز رؤیة بن العجاج (ف ۱۴۵هـ) - از فصیحان و ارجوزه سرایان مشهور و از مخضرمین دوران امویان و عباسیان که در علم لغت سرآمد روزگار خود بود - در مدح عدی بن حاتم طائی (ف ۶۷هـ) - فرزند حاتم طائی، سخاوتمند و شاعر معروف عرب - وارد شده که صدر آن چنین است:

بأبه اقتدى عدی فی الکرّم
و من یشابه أبه فما ظلم

(نک: رؤیة بن العجاج، بی تا: ۱۸۲؛ ابو عمرو دانی، ۲۰۰۷/۱۴۲۸: ۲۰۰ و ۱۶/۶۶)

شایان ذکر است که بیت رؤیة از شواهد نحوی است که نشان می‌دهد در لغت عرب، واژه «أب» (از اسامی سته) اگر بدون الفولام (أل) باشد، إعراب به حرکت نیز می‌گیرد. (نک: ابن ام قاسم مرادی، ۲۰۰۸/۱۴۲۸: ۳۱۷/۱؛ خالد ازهری، ۲۰۰۰/۱۴۲۱: ۶۲/۱)

کعب بن زهیر - (ف ۲۶هـ) از شاعران مخضرم بلندمرتبه و خوش قریحه عرب - نیز این مثل را به رشته نظم کشیده است و شعر خود را در جزالت و متانت بهمانند شعر پدرش زهیر بن ابی سلمی (ف ۲۷هـ) - از شاعران فحل و حکیم دوره جاهلی و یکی از اصحاب معلقات سبع - دانسته و گفته: (نک: مفضل بن سلمه، ۱۳۸۰: ۱۰۳ با اختلاف؛ ابو هلال عسکری، بی تا الف: ۲۴۴/۲ با اختلاف اندک؛

أبو حیّان توحیدی، ۱۹۸۸/۱۴۰۸: ۲۰۶/۶؛ زمخشری، ۱۹۸۷: ۳۵۳ و ۳۵۲/۲)

أقول شَبَّهَاتٍ بِمَا قَالَ عَالِمًا
بِهِنَّ وَ مَنْ يُشَبِّهُ أَبَاهُ فَمَا ظَلَمَ

که این بیت از قصیده‌ای با این مطلع است:

أَتَعْرِفُ رُسْمًا بَيْنَ رَهْمَانٍ فَالرَّقْمُ
إِلَى ذِي مَرَاهِيظٍ كَمَا خُطَّ بِالْقَلَمِ

(کعب بن زهیر، ۱۹۹۷/۱۴۱۷: ۸۲ و ۸۳)

البته بیت کعب به عنوان شاهد مثالی برای یکی از ضرورت‌های شعری (مَنْ أَشَبَّهَ: فعل ماضی ساکن) روایت شده است (نک: مفضل بن سلمه، ۱۳۸۰: ۲۷۷؛ ابن طرار، ۲۰۰۵/۱۴۲۶: ۳۸؛ ابن عصفور، ۱۹۸۰: ۸۸/۱).

فَلَا حَ الصُّحُّ مُبْتَسِمُ النَّيَا
وَعَادَ اللَّيْلُ مَقْصُوصَ الْجَنَاحِ
وَطَارَ غَرَابٌ أَوْكَارِ الدِّيَاغِي
إِذَا مَا حَلَّ بَازِي الصَّبَاحِ

این دو بیت در «نهایه الأرب فی فنون الأدب» به صورت زیر آمده و از «نظام بلخی» (من شعراء الخریدة) دانسته شده است (نویری، ۱۴۲۳: ۱۴۴/۱).

فلاح الصبح مبتسم النیا
و طار اللیل مقصوص الجناح
یطیر غراب أوکار الدیاجی
و بادروا بالملتقی نالکم

مصرع دوم، تضمین و اقتباس گزاره‌ی قرآنی ﴿نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ﴾ (صف/۱۳) است.
وَ اعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ (ص ۵۰)

برگرفته از آیه ۲ سوره‌ی حشر است: ﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ﴾.

وَ أَحْسِنُوا كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ (ص ۵۷)

اقتباس از آیه‌ی شریفه‌ی ﴿وَ أَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾ (قصص/۷۷) است.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ شِعْرِي سَارَ عَنِّي
وَ شِعْرُكَ حَوْلَ بَيْتِكَ يَسْتَدِيرُ

(حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ص ۵۸)

عجز بیت فوق، که از مقطوعه‌ای چند بیتی است، به سه گونه به شرح زیر روایت شده است: و شِعْرُكَ حَوْلَ بَيْتِكَ يَسْتَدِيرُ (مرزبانی، ۱۹۸۲/۱۴۰۲: ۴۵۹) و شِعْرُكَ حَوْلَ بَيْتِكَ لَا يَسِيرُ (آمدی، ۱۹۹۱/۱۴۱۱: ۱۹۷؛ قاضی جرجانی، بی تا: ۳۳۹؛ مرزوقی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴: ۱۶۲؛ خطیب تبریزی، بی تا: ۷۳؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۱۲۶/۵ و ۱۲۷) و شِعْرُكَ نَازِلٌ حَوْلَ الْبَيْوتِ (عکبری، بی تا: ۹۵/۲) افزون بر این، مرزوقی بیت ما نحن فيه را به شکل دیگری نیز ثبت نموده است:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ شِعْرُكَ سَارَ عَنِّي
وَ شِعْرِي حَوْلَ بَيْتِكَ مَا يَسِيرُ

(مرزوقی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴: ۱۶۱)

در گوینده، تعداد و ترتیب ابیات و الفاظ آن، در بین منابع گوناگون اختلاف است. شارح «دیوان المنتبی» فقط همین بیت را بدون اسناد آورده است. (عکبری، بی تا: ۹۵/۲) صاحب «الإصابة فی تمييز الصحابة» آن را به همراه دو بیت دیگر به عنبرة بن الأحرش نسبت داده (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۱۲۶/۵ و ۱۲۷) که یقیناً تصحیفی در ثبت نام شاعر واقع شده؛ زیرا علاوه بر این که شاعری با

این نام در تراجم به چشم نمی‌خورد، مؤلف «المؤتلف والمختلف» (آمدی، ۱۹۹۱/۱۴۱۱: ۱۹۷) و صاحب «الوساطة» (قاضی جرجانی، بی تا: ۳۳۹) و شارحان «دیوان الحماسة» (مرزوقی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴: ۱۶۲ و ۱۶۱؛ خطیب تبریزی، بی تا: ۷۳) بیت مذکور را از عنتره بن الأخرس - از شاعران جنگاور جاهلی - دانسته اند؛ هم‌چنین مرزبانی این بیت را با بیتی دیگر از محمد الواو ناشناخته‌ای روایت کرده است. (مرزبانی، ۱۹۸۲/۱۴۰۲: ۴۵۹)

إِنَّ الْقَصَائِدَ شَرُّهَا أَغْفَالُهَا (حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ۵۹)

به گفته قاضی حمیدالدین، مصراعی است از شعرای جاهلی. با جست‌وجو در منابع، مشخص شد مصرع دوم بیتی از مقطوعه بشامة بن حزن نهشلی (خطیب تبریزی، بی تا: ۱۴۹ و ۱۵۰) یا بشامة بن الغدیر - دایی زهیر بن ابی سلمی و از شاعران مفضلیات - (مرزوقی، ۲۰۰۳/۱۴۲۴: ۲۸۴ و ۲۸۵) است که مصرع نخست آن چنین است:

إِنِّي أَمْرٌ أَسِمُ الْقَصَائِدَ لِلْعِدَا
إِنَّ الْقَصَائِدَ شَرُّهَا أَغْفَالُهَا

این بیت بدون ذکر نام سراینده آن در «أساس البلاغة» (زمخشری، ۱۹۹۸/۱۴۱۹: ۷۰۷/۱ و ۳۳۴/۲) نیز آمده است.

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُجِيبُ دَعْوَةَ الْمَمْلُوكِ (همان: ۶۵)

بخشی از حدیثی است که از زبان انس بن مالک و جابر بن عبدالله و پنج تن دیگر از صحابه نقل شده است (نک: أبو الشیخ اصفهانی، ۱۹۹۸: ۴۹۰/۳؛ البانی، ۱۹۹۵/۱۴۱۵: ۱۵۸/۵ - ۱۶۰-ش ۲۱۲۵).

فَفِي سَمَرِي عَرَضٌ كَهَجْرِكِ مُفْرِطٌ
و فِي قِصَّتِي طُولٌ كَصُدْغِكَ فَاحِشٌ

(همان: ص ۶۸)

این بیت با بیتی دیگر به شرح زیر در دو اثر از ابن عربشاه (ف ۸۵۴ ه) یعنی «مرزبان نامه» - که توسط وی به عربی ترجمه شده- و «فاکهة الخلفاء و مفاکهة الظرفاء» ذکر شده است که به نظر می‌رسد اغلاط و تصحیفات در آن‌ها وجود دارد و متأسفانه صورت صحیح آن‌ها برای ما حاصل نشد:

لَقَدْ قَصَّ رَيْشِي الدَّهْرُ عَنْ كُلِّ مَطْلَبٍ
و أَلْهَمَنِي بِأَنْكَ رَأْسِي
فَفِي سَمَرِي مَدٌّ كَهَجْرِكِ مُفْرِطٌ
و فِي قِصَّتِي طُولٌ كَصَدْرِكَ فَاشِي

(بدون نام شاعر، ۱۹۹۷: ۲۰۶)

لَقَدْ قَصَّ رَيْشِي الدَّهْرُ عَنْ كُلِّ مَطْلَبٍ
و أَلْهَمَنِي سَعْدِي بِأَنْكَ رَأْسِي

فَفِي سَمَرِي مَدُّ كَهَجْرِكِ مُفْسِرِطٌ   وَ فِي قِصَّتِي طَوْلٌ كَصَدَكِ فَاحِشٌ

(ابن عربشاه، ۱/۱۴۲۱: ۲۰۰: ۴۶۹)

الْفِرَارُ عَنْ هَذَا الْمَقَامِ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ (حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ۷۲)

اشاره دارد به مثل «الْفِرَارُ مِنَ الظُّلْمِ وَ الْهَرَبُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ» که به صورت اجمال «الْفِرَارُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ» نیز وارد شده است. (نک: ثعالبی، ۱۹۸۱/۱۴۰۱: ۲۰؛ ثعالبی، بی تا ج: ۲۰؛ ابن بسام، ۱۹۸۱: ۱۴۲/۱؛ خفاجی، ۱۹۶۷/۱۳۸۶: ۲۶۵). آن چنان که در قرآن کریم از زبان موسی (ع) بیان شده است که فرمود: ﴿فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ (شعراء/۲۱).

مَنْ لَيْسَ بِيَكِيهِ نَاصِحُوهُ   يَضْحَكُ مِنْ حَالِهِ عِدَاهُ
وَ أَحْسَنَ النَّاسِ مَنْ يُوَازِي   خَاتِمُ عُقْبَاهُ مُبْتَدَاهُ
أَدَبُهُ حَادِثُ اللَّيَالِي   مَنْ لَمْ يُؤَدِّبْهُ وَالِدَاهُ

(همان: ص ۸۱ و ۸۲)

در کتاب «النور السافر عن أخبار القرن العاشر» بیت اول و سوم، با تفاوت اندک در مصرع نخست آنها («لم يبيكوه» به جای «ليس بيكيه» و «الأيام و الليالي» به جای «حادث الليالي») بدون اشاره به نام سراینده آن آمده است. (عیدروس، ۱۴۰۵: ۳۶۳).

لازم است یادآوری کنیم که بیت سوم در حکم سخن معروف و مثل سائر بوده که ابن خلدون به این مطلب اشاره کرده و عبارت «مَنْ لَمْ يُؤَدِّبْهُ وَالِدُهُ، أَدَبُهُ الزَّمَانُ» را بدون اسناد آورده و آن را قول مشهور دانسته است (ابن خلدون، ۱۹۸۸/۱۴۰۸: ۵۹۵) و صاحب «روض الأخیار» نیز عبارت «مَنْ لَمْ يُؤَدِّبْهُ الْأَبْوَانُ أَدَبُهُ الْمَلَوَانُ» را بدون ذکر نام گوینده آن (ابن الخطیب قاسم، ۱۴۲۳: ۴۰) آورده است.

الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ (حمیدالدین بلخی، ۱۳۶۵: ۸۶)

حدیثی است از پیامبر اکرم (ص) (ابن ابی جمهور، ۱۹۸۳/۱۴۰۳: ۴۰/۱)

شیخ بهایی در «کشکول» خود سخنی از نجم‌الدین کبری در شرح انواع فقر نقل کرده است که بیان آن جهت رفع ابهام از چهره حدیث مذکور ضروری به نظر می‌رسد. او گوید: «الفقر علی ثلاثة أصناف: فقر إلى الله دون غيره، و فقر إلى الله مع غيره، و فقر إلى الغير دون الله. و قد أشار النبي [صلى

اللّه علیه وسلّم -] إلى الأول بقوله: الفقر فخري، و إلى الثانية بقوله: كاد الفقر أن يكون كفراً، و إلى الثالث بقوله: الفقر سواد الوجه في الدارين». (بهاء الدين عاملی، بی تا: ۲/۲۹۸) (۲).

پی‌نوشت‌ها

(۱) ابوهلال عسکری گوید: این بیت را بر ابو ذُلف عَجَلی - از امیران سخاوتمند و دلیر خلافت عباسی و از شاعران عرب - خواندند، گفت: هَذَا الْأُمُّ بَيْتٌ قَالَتْهُ الْعَرَبُ (ابوهلال عسکری، بی تا ب: ۱۹۲/۱) یعنی این پست‌ترین بیتی است که عرب سروده؛ زیرا اشتیاق و حنین انسان به وطنش مورد ستایش همگان بوده و آن نزد بزرگان و حکیمان از نشانه‌های رشد و کمال انسانی به شمار می‌آید، آن‌چنان که گفته‌اند: «حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ» و این منقبت از سوی سراینده ابیات مذکور، مورد غفلت واقع شده است.

(۲) شیخ اجلّ سعدی (علیه الرحمة) در باب هفتم «گلستان» (در تأثیر تربیت) حکایتی را با عنوان «جدال سعدی با مدعی در بیان توانگری و درویشی» آورده که در آن به موضوع انواع فقر و احادیث سه‌گانه فوق اشاره کرده است (سعدی، ۱۳۸۳: ۱۴۹).

منابع

- آمدی، أبو القاسم الحسن بن بشر. (۱۹۹۱/۱۴۱۱). *المؤتلف و المختلف فی أسماء الشعراء و کناهم و ألقابهم و أنسابهم و بعض شعرهم*. المحقق: الأستاذ الدكتور ف. کرنکو. بیروت: دار الجیل.
- ابراهیمی حریری، فارس. (۱۳۴۱). *مقامه‌نویسی در ادبیات فارسی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن ابی‌جمهور، محمد بن علی بن ابراهیم الاحسائی. (۱۹۸۳/۱۴۰۳). *عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه*. تحقیق الحاج آقا مجتبی‌العراقی. قم: مطبعه سید الشهداء.
- ابن‌أمّ قاسم مرادی، أبو محمد بدرالدین حسن بن قاسم بن عبدالله بن علی‌المرادی المصری المالکی. (۲۰۰۸/۱۴۲۸). *توضیح المقاصد و المسالك بشرح ألفیه ابن مالک*. شرح و تحقیق: عبد الرحمن علی سلیمان. قاهره: دار الفكر العربی.
- ابن بسام، أبو الحسن علی بن بسام الشنترنینی. (۱۹۸۱). *الذخیره فی محاسن أهل الجزیره*. المحقق، إحسان عباس. تونس: الدار العربیه للکتاب.

- ابن جهم، ابوالحسن على القرشي السامي. (١٩٨٠/١٤٠٠). *ديوان علي بن الجهم*. غنى بتحقيقه، خليل مردم بك. الطبعة الثانية. بيروت: دار الآفاق الجديدة.
- ابن حجر عسقلاني، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد. (١٤١٥). *الإصابة في تمييز الصحابه*. تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود و علي محمد معوض. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن حمدون، بهاء الدين أبوالمعالى محمد بن الحسن بن محمد بن علي بن حمدون البغدادي. (١٤١٧). *التذكرة الحمدونية*. بيروت: دار صادر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد بن محمد ولي الدين الحضرمي الإشبيلي. (١٩٨٨/١٤٠٨). *ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوى الشأن الأكبر*. المحقق: خليل شحاده. الطبعة الثانية. بيروت: دار الفكر.
- ابن الخطيب قاسم، محيي الدين محمد بن قاسم بن يعقوب الأماسي الحنفي. (١٤٢٣). *روض-الأخبار المنتخب من ربيع الأبرار*. حلب: دار القلم العربي.
- ابن خلّكان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر ابن خلّكان البرمكي الإزبلي. (١٩٠٠). *وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان*. المحقق: د. إحسان عباس. بيروت: دار صادر.
- ابن سلام، أبو عبيد القاسم بن سلام بن عبد الله الهروي البغدادي. (١٩٨٠/١٤٠٠). *الأمثال*. المحقق: الدكتور عبد المجيد قطامش. دارالمأمون للتراث.
- ابن سيده، أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي. (٢٠٠٠/١٤٢١). *المحكم والمحيط الأعظم*. المحقق: عبد الحميد هنداوى. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن شاكر، محمّد بن شاكر بن أحمد الملقّب بصلاح الدين. (١٩٧٤). *قوات الوفيات*. المحقق: إحسان عباس. بيروت: دار صادر.
- ابن طرار، أبو الفرج المعافى بن زكريا بن يحيى الجريرى النهروانى. (٢٠٠٥/١٤٢٦). *الجليس الصالح الكافى والأنيس الناصح الشافى*. المحقق: عبد الكريم سامى الجندى. بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن عربشاه، أبو محمد أحمد بن محمد المعروف بابن عربشاه. (٢٠٠١/١٤٢١). *فاكهة الخلفاء و مفاكهة الظرفاء*. حققه وعلّق عليه: أيمن عبد الجابر البحيرى. بيروت: دار الآفاق العربية.
- ابن عصفور، علي بن مؤمن بن محمد الحضرمي الإشبيلي أبو الحسن. (١٩٨٠). *ضرائر الشعر*. المحقق: السيد إبراهيم محمد. دار الأندلس للطباعة والنشر والتوزيع.
- ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكرياء القزوينى الرازى أبو الحسين. (١٩٧٩/١٣٩٩). *معجم مقاييس اللغة*. المحقق: عبد السلام محمد هارون. بيروت. دار الفكر.

ابن قتیبه، أبو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه الدینوری. (١٤١٨). *عیون الأخبار*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

_____ . (١٣٩٧). *غریب الحدیث*. المحقق: د. عبد الله الجبوری. بغداد: مطبعه العانی.

_____ . (١٩٨٤/١٤٠٥). *المعانی الكبير فی آیات المعانی*. تحقیق: المستشرق د. سالم الکرنکوی و عبد الرحمن بن یحیی بن علی الیمانی. حیدر آباد الدکن: مطبعه دائره المعارف العثمانیه. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی أبو الفضل جمال الدین ابن منظور الأنصاری الرویفی الإفريقي. (١٤١٤). *لسان العرب*. الطبعة الثالثة. بیروت: دار صادر.

ابن میثم بحرانی، کمال الدین میثم بن میثم. (بی تا). *شرح مئه کلمه لأمیر المؤمنین (ع)*. تحقیق، تصحیح و تعلیق: میرجلال الدین الحسینی الأرموی المحدث. قم: جماعه المدرّسین فی الحوزه العلمیه.

أبو الحسن بصری، صدرالدین علی بن أبی الفرج بن الحسن. (بی تا). *الحماسه البصریه*. المحقق: مختارالدین أحمد. بیروت: عالم الکتب.

أبو حیان توحیدی، علی بن محمد بن العباس. (١٩٨٨/١٤٠٨). *البصائر و الذخائر*. المحقق: د. وداد القاضي. بیروت: دار صادر.

أبو الشیخ اصفهانی، أبو محمد عبد الله بن محمد بن جعفر بن حیان الأنصاری. (١٩٩٨). *أخلاق النبی وآدابه*. المحقق: صالح بن محمد الونیان. دار المسلم للنشر والتوزیع.

أبو عمرو دانی، عثمان بن سعید بن عثمان بن عمر. (٢٠٠٧/١٤٢٨). *الفرق بین الضاد والظاء فی کتاب الله عزوجل و فی المشهور من الکلام*. المحقق: حاتم صالح الضامن. دمشق: دار البشائر.

أبو هلال عسکری، الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعید بن یحیی بن مهران العسکری. (بی تا الف). *جمهره الأمثال*. بیروت: دار الفکر.

_____ . (بی تا). *دیوان المعانی*. بیروت: دار الجیل.

البانی، أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدین بن الحاج نوح بن نجاتی بن آدم الأشقودری. (١٩٩٥/١٤١٥). *سلسله الأحادیث الصحیحه و شیء من فقهها وفوائدها*. الرياض: مکتبه المعارف للنشر والتوزیع.

بهاء الدین عاملی، محمد بن حسین بن عبد الصمد الحارثی العاملی الهمذانی (ف ١٠٣١هـ). (بی تا). *الکشکول*. المحقق: محمد عبد الکریم النمری. بیروت: دار الکتب العلمیه.

بهراميان، علي. (١٣٨١). «براق». *دائرة المعارف بزرگ اسلامي*. (ج ١١). زير نظر كاظم موسوى بجنوردى. تهران: مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامي.

ثعالبى، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل. (ف ٤٢٩هـ). (بى تا الف). *الإعجاز والإيجاز*. القاهرة: مكتبة القرآن.

_____. (بى تا). *ثمار القلوب فى المضاف والمنسوب*. القاهرة: دارالمعارف.

_____. (١٩٨١/١٤٠١). *التمثيل والمحاضرة*. المحقق: عبد الفتاح محمد الحلو. الطبعة الثانية.

تونس. الدار العربية للكتاب.

_____. (بى تا). *خاص الخاص*. المحقق: حسن الأمين. بيروت: دار مكتبة الحياة.

_____. (٢٠٠٠/١٤٢١). *الشكوى والعتاب وما وقع للخُلان والأصحاب*. المحقق: د. إلهام

عبد الوهاب المفتى. الكويت: المجلس الوطنى للثقافة والفنون والآداب.

جاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب الكناني بالولاء، الليثى، الشهير بالجاحظ. (١٤٢٤).

الحيوان. الطبعة الثانية. بيروت: دار الكتب العلمية.

_____. (١٤٢٣ الف). *الرسائل الأدبية*. الطبعة الثانية. بيروت: دار و مكتبة الهلال.

_____. (١٤٢٣ ب). *المحاسن والأضداد*. بيروت: دار و مكتبة الهلال.

جرأوى، أبو العباس أحمد بن عبد السلام الجراوى التادلى. (١٩٩١). *الحماسه المغربيه*

مختصر كتاب صفوه الأدب ونخبه ديوان العرب. المحقق: محمد رضوان الدايه. بيروت: دار الفكر المعاصر.

حميدالدين بلخى، قاضى ابوبكر محمد بن عمر. (١٣٦٥). *مقامات حميدى*. با تصحيح و

تعليقات دكتور رضا انزابى نژاد. تهران: مركز نشر دانشگاهي.

خالد ازهرى، خالد بن عبد الله بن أبى بكر بن محمد الجرجاوى الأزهرى زين الدين المصرى و

كان يعرف بالوقاد. (٢٠٠٠/١٤٢١). *شرح التصريح على التصريح بمضمون*

التوضيح فى النحو. بيروت: دار الكتب العلمية.

خطيب تبريزى، أبو زكريا يحيى بن على بن محمد الشيبانى التبريزى. (بى تا). *شرح ديوان*

الحماسه لأبى تمام. بيروت: دار القلم.

خفاجى، شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر. (١٩٦٧/١٣٨٦). *ريحانه الألبا وزهره الحياه*

الدنيا. المحقق: عبد الفتاح محمد الحلو. مطبعة عيسى البابى الحلبي وشركاه.

خوارزمى، أبو بكر محمد بن العباس. (١٤٢٤). *الأمثال المولده*. أبو ظبى: المجمع الثقافى.

- رؤبه بن العجاج (بی تا). **مجموع أشعار العرب و هو مشتمل على ديوان رؤبه بن العجاج**. اعنتی بتصحيحه و ترتيبه: وليم بن الورد البروسى. الكويت: دار ابن قتيبه.
- راغب اصفهانی، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانی. (ف ٥٠٢هـ). (١٤٢٠). **محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء**. بيروت: شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم.
- رشيدالدين وطواط، محمد بن محمد. (١٣٦٥). **مطلوب كل طالب من كلام علي بن ابي طالب (ع)**. مقدمه، تصحيح و تعليقات: محمود عابدى. تهران: بنياد نهج البلاغه.
- رى شهرى، محمد. (١٣٧٥). **ميزان الحكمة**. قم: دار الحديث.
- زبيدى، أبو الفيض محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسينى، الملقب بمرتضى الزبيدى (ف ١٢٠٥هـ). (بی تا). **تاج العروس من جواهر القاموس**. المحقق: مجموعه من المحققين. دار الهدايه.
- زمخشري، جار الله أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد. (١٩٩٨/١٤١٩). **أساس البلاغه**. تحقيق: محمد باسل عيون السود. بيروت: دار الكتب العلميه.
- _____ . (١٤١٢). **ربيع الأبرار ونصوص الأخيار**. بيروت: مؤسسه الأعلمی.
- _____ . (١٩٨٧). **المستقصى فى أمثال العرب**. بيروت: دارالكتب العلميه. الطبعة الثانيه.
- سعدى، ابومحمد مُصلِح بن عبدالله. (١٣٨٣). **كليات سعدى**. تصحيح و مقدمه و تعليقات و فهرس: بهاءالدين خرمشاهى. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دوستان.
- شميسا، سيروس. (١٣٧٣). **انواع ادبى**. چاپ سوم. تهران: انتشارات فردوسى.
- صريع الغوانى، أبو الوليد مسلم بن الوليد الأنصارى بالولاء. (١٩٨٥). **شرح ديوان صريع الغوانى**. عنى بتحقيقه و التعليق عليه: د. سامى الدهقان. الطبعة الثالثه. القاهره: دار المعارف.
- عبيدى، محمد بن عبدالرحمن بن عبدالمجيد. (١٩٧٢/١٣٩١). **التذكرة السعدية فى الأشعار العربيّه**. تحقيق: عبدالله الجبورى. النجف الأشرف: مطابع النعمان.
- عكبرى، أبوالبقاء عبدالله بن الحسين بن عبد الله العكبرى البغدادي محب الدين. (بی تا). **شرح ديوان المتنبي**. تحقيق: مصطفى السقا وإبراهيم الأبيارى وعبد الحفيظ شلبى. بيروت: دار المعرفه.
- غيدروس، محى الدين عبد القادر بن شيخ بن عبد الله. (١٤٠٥). **النور السافر عن أخبار القرن العاشر**. بيروت: دار الكتب العلميه.
- قاضى جرجانى، أبو الحسن على بن عبد العزيز (ف ٣٩٢هـ). (بی تا). **الوساطه بين المتنبي وخصومه**. تحقيق و شرح: محمد أبو الفضل إبراهيم و على محمد الجاوى. مطبعه عيسى البابى الحلبي و شركاه.

قلقشندی، أحمد بن علی بن أحمد الفزاري القلقشندی ثم القاهري (ف ۸۲۱هـ). (بی تا). **صبح**

الأعشى في صناعة الإنشاء. بيروت: دار الكتب العلمية.

كعب بن زهير. (۱۹۹۷/۱۴۱۷). **ديوان كعب بن زهير**. حققه و شرحه و قدّم له: الأستاذ علی

فاعور. بيروت: دار الكتب العلمية.

ميرد، أبو عمر شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه المعروف بابن عبد ربه الأندلسي.

(۱۴۰۴). **العقد الفريد**. بيروت: دار الكتب العلمية.

مرزبان بن شروين بن رستم بن شهریار. (۱۹۹۷). **مرزبان نامه**. ترجمه للعربية: شهاب الدين

أحمد بن محمد بن عربشاه (ف ۸۵۴هـ). بيروت: مؤسسه الانتشار العربي.

مرزبانى، أبو عبید الله محمد بن عمران. (۱۹۸۲/۱۴۰۲). **معجم الشعراء**. تصحيح و تعليق :

الأستاذ الدكتور ف . كرنكو. الطبعة الثانية. بيروت: دار الكتب العلمية.

مرزوقی، أبو علی أحمد بن محمد بن الحسن المرزوقی الأصفهانی. (۲۰۰۳/۱۴۲۴). **شرح ديوان**

الحماسة. المحقق: غريدالشيخ. وضع فهارسه العامه: إبراهيم شمس الدين. بيروت: دار الكتب العلمية.

مفضل بن سلمه، أبو طالب المفضل بن سلمه بن عاصم. (۱۳۸۰). **الفاخر**. تحقيق: عبد العليم

الطحاوى. مراجعه: محمد على النجار. دار إحياء الكتب العربية، عيسى البابى الحلبي.

ميمنى، شيخ عبدالعزيز ميمنى راجكوتى. (۱۹۲۷). **الطرائف الأدبية**. القاهرة: مطبعة لجنة التأليف

و الترجمة و النشر.

نويرى، أحمد بن عبد الوهاب بن محمد بن عبد الدائم القرشى التيمى البكرى شهاب الدين

(ف ۷۳۳هـ). (۱۴۲۳). **نهاية الأرب في فنون الأدب**. القاهرة: دار الكتب و الوثائق القومية.

وشاء، أبو الطيب محمد بن أحمد بن إسحاق بن يحيى، المعروف بالوشاء. (۱۹۵۳/۱۳۷۱).

الموشى = الظرف و الظرفاء. المحقق: كمال مصطفى. الطبعة الثانية. مصر: مكتبة الخانجى، مطبعة

الاعتماد.

وطواط، أبو إسحق برهان الدين محمد بن إبراهيم المعروف بالوطواط. (۲۰۰۸/۱۴۲۹). **غرر**

الخصائص الواضحة و غرر النقائق الفاضحة. ضبطه و صحّحه و علّق حواشيه و وضع فهارسه:

إبراهيم شمس الدين. بيروت: دار الكتب العلمية.

هاشمى، أحمد بن إبراهيم بن مصطفى. (بی تا). **السحر الحلال في الحكم والأمثال**. بيروت:

دار الكتب العلمية.

یاقوت حَمَوی، شهاب الدین أبو عبدالله یاقوت بن عبدالله الرومی الحموی (ف ٦٢٦هـ).
 (١٩٩٣/١٤١٤). *معجم الأدباء = إرشاد الأریب إلى معرفه الأديب*. المحقق: إحسان عباس.
 بیروت: دار الغرب الإسلامی.

یوسی، أبوعلی نورالدین الحسن بن مسعود بن محمد. (١٩٨١/١٤٠١). *زهر الأکم فی الأمثال
 والحکم*. المحقق: د. محمد حجی و د. محمد الأخضر. المغرب: الشركة الجدیده - دار الثقافه، الدار
 البیضاء.